

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 10 (2025) nr 4
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI:10.36578/BP.2025.10.74

Renata Bednarz-Grzybek*

Wychowanie zdrowotne w ujęciu dra Zygmunta Klukowskiego (1885–1959)

Health Education as Presented by Dr. Zygmunt Klukowski (1885–1959)

Abstract: The purpose of this article is to discuss the views of Dr. Zygmunt Klukowski, a school physician and hygiene teacher at the Men's Teachers' Seminary, relocated from Zamość to Szczepieszyń, on health education and other educational activities undertaken to develop school hygiene and conduct educational campaigns among young people. Klukowski emphasized the importance of sports and hiking for health and promoted modern patterns of individual and collective hygiene through youth education. He engaged in activities aimed at improving hygienic living conditions and a balanced diet for students. He combated addictions spreading among young people, combated superstitions, and actively responded to public health problems. The article outlines Klukowski's preventative measures and his involvement in healthcare organization. The work is based on archival sources and literature on the subject, including Zygmunt Klukowski's book *Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939*.

Keywords: Zygmunt Klukowski (1885–1959), health education, hygiene.

* Renata Bednarz-Grzybek (ORCID: 0000-0002-5033-9163) – dr hab., prof. UMCS, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Instytut Pedagogiki, Katedra Dydaktyki; kontakt: renata.bednarz-grzybek@mail.umcs.pl.

Rozwój nauk przyrodniczych w II połowie XIX wieku pociągnął za sobą także postęp w medycynie oraz szybki rozwój higieny¹. To wówczas narodził się termin „wychowanie higieniczne”, który był stosowany przede wszystkim do działań mających na celu wpajanie dzieciom i młodzieży praktycznych zasad higienicznych². Jednak już w XX wieku termin ten zastąpiono szerszym pojęciem „wychowanie zdrowotne”³, rozumianym jako działalność, która „służy nie tylko umacnianiu i doskonaleniu zdrowia, lecz także pomaga walczyć o zdrowie człowieka zagrożonego i chorego, współdziała z profilaktyką, medycyną terapeutyczną oraz rehabilitacją”⁴. Wychowanie zdrowotne dążyło do wykształcenia w społeczeństwie nawyków prozdrowotnych i powszechnego stosowania w życiu codziennym zasad higieny, aby w ten sposób zarówno zapobiegać chorobom, skuteczniej je leczyć, jak i poprawiać jakość życia. Szczególnie istotne było wzbogacanie powszechnej wiedzy o ludzkim organizmie, racjonalnym odżywianiu, potrzebie aktywności fizycznej czy aktywnego wypoczynku.

Wychowanie zdrowotne w tym nowoczesnym rozumieniu łączy się ściśle z poglądami i działalnością dra Zygmunta Klukowskiego, który promował zdrowe i higieniczne sposoby wychowania dziecka. Zanim powstał termin naukowy, całe pokolenia lekarzy, higienistów i społeczników, takich jak Klukowski, realizowały w praktyce założenia wychowania zdrowotnego, podejmując szereg konkretnych działań, by edukować społeczeństwo w zakresie zdrowia

- 1 Szerzej: A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa 2008, s. 108–109; D. Fleming, *Warszawianka w kąpieli. Problemy higieny w warszawskiej prasie kobiecej z lat 1860–1918*, Warszawa 2008, s. 8–18; M. Nawrot-Borowska, A. Małek, *Wychowanie zdrowotne i higiena dzieci i młodzieży w świetle poradników dla rodziców z lat 1850–1970 – zarys problematyki*, „Przegląd Pedagogiczny”, 2015, nr 2, s. 93; A. Bołdyrew, *Problematyka zdrowia i higieny młodzieży szkolnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. na łamach czasopism medycznych*, w: *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010, s. 235; W. Szumowski, *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, Warszawa 1994, s. 646.
- 2 K. Minkiewicz, *Propaganda higieny w szkole*, „Wychowanie Fizyczne”, 1929, nr 12, s. 349–355; M. Nawrot-Borowska, A. Małek, *Wychowanie zdrowotne...*, s. 93.
- 3 Szerzej: M. Demel, *Pedagogika zdrowia*, Warszawa 1980, s. 69.
- 4 M. Nawrot-Borowska, A. Małek, *Wychowanie zdrowotne...*, s. 93; M. Sygit, *Wychowanie zdrowotne: zapobieganie, ochrona*, Szczecin 1991, s. II.

i higieny poprzez artykuły prasowe, odczyty, własną pracę czy inicjatywy *non profit*. Właśnie w tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera postać Zygmunta Klukowskiego, lekarza i społecznika, który swoje zawodowe życie i działalność publiczną związał z Lubelszczyzną⁵.

Życie i dokonania tego lekarza z powołania, bibliofila, kolekcjonera ekslibrisów, historyka regionalisty, oficera Wojska Polskiego, Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej, represjonowanego przez władze komunistyczne to materiał na porywającą sagę rozgrywającą się na tle ważnych wydarzeń historycznych XX wieku. Tym bardziej warto zwrócić uwagę na – często niedoceniany, gdyż mało efektowny – aspekt pracy społecznej Klukowskiego, jego codzienne starania, dążenia do podniesienia poziomu oświaty zdrowotnej, higieny, do ratowania zdrowia ludzi w trudnych warunkach, często bez wynagrodzenia.

Przedmiotem analiz w artykule uczyniono problematykę działań podejmowanych w celu propagowania wychowania zdrowotnego przez Zygmunta Klukowskiego. W przeprowadzonej analizie przywołano także konkretne porady i wskazówki z zakresu wychowania zdrowotnego w celu dokonania źródłowej rekonstrukcji całokształtu jego poglądów oraz działalności. Ukazane zostaną działania Klukowskiego związane z szeroko pojętą promocją zdrowia, tak w kontekście pracy lekarza, jak i edukatora.

Sylwetka Klukowskiego zostanie przedstawiona zarówno w aspekcie jego działalności jako dyrektora i reorganizatora szpitala w Szczepieszynie, jak i twórcy szpitala epidemiologicznego w czasie epidemii tyfusu⁶. Uwagę poświęcono także jego działalności edukacyjnej i badawczej, prowadzonej w roli nauczyciela w Męskim Seminarium Nauczycielskim, oraz działalności jako lekarza powiatowego walczącego z przesądami i zabobonami.

Podstawę źródłową analizowanej problematyki stanowią publikacje, wspomnienia Klukowskiego oraz opracowania związane z jego osobą. Szczególne znaczenie mają materiały archiwalne zgromadzone w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL Jana Pawła II, obejmujące spuściznę rękopiśmienną

5 D. Górny, *Dr Zygmunt Klukowski. Warunki higieniczne i medycyna zapobiegawcza na wsi w Zamojszczyźnie w I połowie XIX stulecia*, „Archiwariusz Zamojski”, 20 (2022) s. 185–196, DOI: 10.56583/az.2109.

6 Z. Klukowski, *Zamojszczyzna: 1918–1959*, Warszawa 2023, s. 14; M. Nowak, *Ocalona od zapomnienia: 100-letnia historia szpitala w Szczepieszynie*, „Kurier Lubelski”, 10 (1966) nr 59, s. 2.

doktora Klukowskiego⁷. Została ona opisana w *Inwentarzu rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, dostępnym w wersji cyfrowej; materiałom nadano sygnatury od 808 do 869. Sumaryczny spis teczek z archiwum dra Klukowskiego jeszcze w 2007 r. opublikowała Danuta R. Kawalko w „Archiwariuszu Zamojskim”⁸.

Jak zauważa Arkadiusz Adamczuk, najcenniejszym fragmentem tej spuścizny są dzienniki z lat okupacji oraz wspomnienia z Zamojszczyzny. Rękopisy te dostępne są pod sygnaturą 813 i obejmują pięć zachowanych zeszytów szkolnych z zapiskami, które Klukowski robił w okresie II wojny światowej⁹. Lekarz interesował się także historią medycyny, gromadził materiały dotyczące udziału polskich lekarzy w powstaniu styczniowym, zbierał dokumenty dotyczące historii Szczepieszyna, głównie związane z funkcjonowaniem miejscowego szpitala, także w czasie okupacji¹⁰. Znalazły się tam informacje poświadczające utworzenie Żydowskiego Domu Izolacyjnego z 3 lutego 1942 r., o czym Klukowski zawiadomił Radę Żydowską¹¹.

Warto podkreślić, że Klukowski był lekarzem opiekującym się chorymi i rannymi partyzantami walczącymi na Zamojszczyźnie, co więcej, gromadził archiwum oddziałów partyzanckich. Po wojnie ukrył je, za co spotkała go kara – w 1950 r. został skazany na dwa lata więzienia w zawieszeniu. Dokumenty odnoszące się do dziejów okupacji niemieckiej na Zamojszczyźnie, zwłaszcza

7 Szerzej na ten temat: A. Adamczuk, *Spuścizna archiwalna doktora Zygmunta Klukowskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, „Bibliotekarz Zamojski”, 53 (2021) s. 31–36; H. Mańkowska, *Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1918–1970: Sekcja Rękopisów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 23 (1971) s. 144.

8 D.R. Kawalko, *Zbiory dr Zygmunta Klukowskiego w Bibliotece KUL*, „Archiwariusz Zamojski”, 6 (2007) s. 133–136; A. Adamczuk, *Spuścizna archiwalna...*, s. 31–36.

9 Dzienniki doczekały się wydań: Z. Klukowski, *Dziennik lat okupacji Zamojszczyzny 1939–1944*, Lublin 1958, 1959; tenże, *Zamojszczyzna 1918–1943, II. 1944–1953*, Warszawa 2007; tenże, *Dziennik 1944–1955*, Lublin 1990; *Dziennik 1944–1955*, Lublin 1990; *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny 1939–1945*, Zamość 2020; A. Adamczuk, *Spuścizna archiwalna...*, s. 32–33.

10 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Materiały zebrane przez dr Z. Klukowskiego dotyczące udziału polskich lekarzy w powstaniu styczniowym. Notatki, bruliony i maszynopisy rozpraw, odbitki artykułów, wycinki prasowe, sygn. 823.

11 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Notatki dotyczące historii szpitala w Szczepieszynie oraz papiery dotyczące pracy w szpitalu w latach 1929–1949 za ordynacji dr Z. Klukowskiego, sygn. 821.

zbrodni dokonywanych przez Niemców, zgromadzone przez Klukowskiego, a przechowywane dziś w Bibliotece KUL, zostały wykorzystane w procesach norymberskich i oświęcimskich do skutecznego udowodnienia przestępstw konkretnym oprawcom hitlerowskim. Klukowski był świadkiem i biegłym podczas tych procesów, a jego dzienniki zostały włączone do sądowego materiału dowodowego¹².

Na szczególną uwagę zasługuje również zawartość teczki o sygnaturze 826, w tym badania ankietowe prowadzone w warunkach konspiracji oraz dokumentacja dotycząca tajnego nauczania w powiecie zamojskim. Wszystkie wskazane źródła zostały wykorzystane w niniejszym artykule.

Klukowski urodził się 23 stycznia 1885 r. w Odessie w patriotycznej rodzinie polskiej¹³. W 1892 r. ojciec Zygmunta, Jordan Klukowski, podjął decyzję o przeniesieniu się wraz z rodziną na Litwę, do wsi Sandworowo pod Wilnem. Dwa lata później rodzina znów zmieniła miejsce pobytu, tym razem przeprowadzając się do Moskwy, gdzie ojciec Zygmunta, magister farmacji, został zatrudniony w firmie Ferraelex¹⁴. Mieszkanie Klukowskich stało się miejscem spotkań Polonii rosyjskiej, a Zygmunt, jako uczeń wyższych klas gimnazjum w Moskwie, został członkiem tajnych organizacji szkolnych. Po ukończeniu gimnazjum w 1904 r. rozpoczął studia medyczne w Moskwie. Po wybuchu rewolucji w 1905 r., gdy w Cesarstwie Rosyjskim zamknięto wyższe uczelnie, Zygmunt Klukowski przeniósł się do Krakowa¹⁵, gdzie kontynuował studia medyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim aż do ich ukończenia w 1911 r.¹⁶ Należy podkreślić, że wszystkie wakacje w czasie studiów spędzał

12 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 824–825; A. Adamczuk, *Spuścizna archiwalna...*, s. 33–34.

13 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna 1885–1959*, Szczepieszyn 2000, s. 20; K. Czubara, *Lekarz i bibliofil: wspomnienie o doktorze Zygmuncie Klukowskim*, „Tygodnik Zamojski”, 2002, nr 18, s. 12; D.R. Kawałko, *Zygmunt Klukowski 1885–1959*, Szczepieszyn 2009.

14 D. Górny, *Relacje dra Zygmunta Klukowskiego i prof. dra hab. Adama Wrzosa w dziedzinie historii medycyny*, „Acta Medicorum Polonorum”, 12 (2022) z. 2, s. 201, DOI: 0.20883/amp.2022/13; A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 20–21.

15 D. Górny, *Dariusz Górny pamięci dra Zygmunta Klukowskiego*, „Gazeta Zamojska”, 2014, nr 1, s. 15; Tenże, D. Górny, *Relacje dra Zygmunta Klukowskiego*, s. 201.

16 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 22.

u rodziców w Moskwie, a w 1911 r., po uzyskaniu stopnia doktora, wyjechał do Rosji, gdzie nostryfikował dyplom na Uniwersytecie w Kazaniu, aby uzyskać prawo do wykonywania zawodu lekarza na terenie carskiej Rosji. Od 1913 r. pracował jako lekarz w Nieświeżu, potem w Żeludku, w szpitalu położonym w dobrach Radziwiłłów¹⁷. Rok później został lekarzem w szpitalu polowym armii carskiej, a w czasie I wojny światowej uczestniczył w walkach w Prusach Wschodnich i w Rumunii. W okresie funkcjonowania Rządu Tymczasowego został przeniesiony na Krym, do Symferopola, jako lekarz szpitala garnizonowego¹⁸. W okresie zaborów Klukowski angażował się w działalność tajnych organizacji niepodległościowych, a służąc w armii rosyjskiej, prowadził wśród żołnierzy pochodzenia polskiego agitację na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości, z myślą o powrocie do kraju na stałe. Zdemobilizowany w październiku 1918 r., wraz z żoną, czekającą na niego w Jałcie, powrócił do odradzającej się Polski i osiedlił się na Zamojszczyźnie¹⁹.

Po przybyciu do Krasnobrodu²⁰ początkowo podjął pracę w szpitalu, gdzie od 3 listopada 1918 r. do października 1919 r. pracował jako jedyny lekarz na tamtym terenie²¹. W tym czasie szerzyła się w regionie epidemia tyfusu plamistego. Lecząc ludzi, Klukowski sam zachorował na tyfus. Jako lekarz starał się opierać leczenie pacjentów na osiągnięciach naukowych medycyny. Spotkał się jednak z oporem części lokalnej społeczności, podsycanym m.in. przez miejscowego felczera oraz jednego z mieszkańców, Żyda, którzy rozpowszechniali informacje, jakoby Klukowski nie posiadał odpowiednich kompetencji, gdyż dopiero uczy się z licznych książek, które gromadzi w mieszkaniu²². Aby pozyskać sojusznika w walce ze znachorami, Klukowski podjął próbę nawiązania współpracy z miejscową apteką. Jednak aptekarz Ignacy Niedzielski

17 Z. Mańkowski, *Klukowski Zygmunt*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 30–31; M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski–lekarz i regionalista*, „Ziemia Lubelska”, 2005, nr 2, s. 24.

18 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 28; M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski*, s. 24.

19 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 22–23.

20 Z. Klukowski, *Zamojszczyzna 1918–1919*, s. 9–12; A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 7; M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski*, s. 24–25.

21 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 23.

22 Tamże.

popęłił samobójstwo z obawy, że nie będzie umiał czytać i realizować recept lekarskich²³. Ten epizod oraz nieustająca napastliwa krytyka metod leczenia Klukowskiego przyspieszyły jego decyzję o zmianie miejsca pracy²⁴. Doktor w październiku 1919 r. przeniósł się wraz z rodziną do Szczeczeszyna, gdzie 20 października 1920 r. został dyrektorem szpitala powiatowego²⁵. Z wielką życzliwością odnosił się do chorych, swoje powołanie medyczne stawiając zawsze na pierwszym miejscu. Do 1939 r. opublikował kilkanaście prac naukowych, które zwróciły uwagę specjalistów. Otrzymał propozycję habilitacji i etat docenta w Wilnie, Zamościu lub w Warszawie²⁶. Żadnej z tych propozycji nie przyjął. Przez 40 lat żył i pracował w Szczeczeszynie²⁷. W okresie międzywojennym podejmował działania zmierzające do wyjścia z zacofania i podniesienia kultury w społeczeństwie. Podczas okupacji niemieckiej udzielał pomocy mieszkańcom, zarówno Żydom, jak i Polakom, a w późniejszym okresie również członkom Ruchu Oporu. Był żołnierzem Armii Krajowej, działał pod pseudonimem „Podwiński”²⁸. Bezinteresownie leczył robotników Cukrowni Klemensów, pracowników fizycznych zakładu „Alwa”, pracowników rolnych okolicznych folwarków, biednych chłopów²⁹.

Szpitalnictwo i opieka medyczna

W czasie, kiedy Zygmunt Klukowski kończył w 1911 r. studia medyczne w Krakowie³⁰, sam pisał w swoich wspomnieniach, że bardziej pociąga go praca naukowa niż praktyka lekarska, jednak metodyczny i konsekwentny umysł naukowca sprawdził się doskonale w praktyce, np. w sprawnej reorganizacji Szpitala św. Katarzyny w Szczeczeszynie, którym zarządzał od 1919 r. przez

23 M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski*, s. 24; Z. Klukowski, *Zamojszczyzna 1918–1959*, s. 9.

24 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczeczeszyna*, s. 23.

25 M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski*, s. 24.

26 Tamże.

27 D. Górny, *Relacje dra Zygmunta Klukowskiego*, s. 201.

28 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczeczeszyna*, s. 9.

29 Tamże, s. 28.

30 Z. Mańkowski, *Zygmunt Klukowski – lekarz, społecznik, regionalista*, w: *Sylwetki twórców Muzeum Zamojskiego*, red. P. Kondraciuk, A. Urbański, Zamość 2001, s. 12–20.

prawie 30 lat. Placówka miała długą historię, istniała od 1812 r., ale w momencie przyjazdu Klukowskiego była zaniedbana i wymagała gruntownej modernizacji³¹. Klukowski objął stanowisko dyrektora po śmierci Jana Stefanowicza, swojego kolegi z Uniwersytetu w Krakowie, który zmarł na tyfus plamisty. Jak się okazało, szpital wymagał nie tylko rozległych remontów, ale także doposażenia w podstawowy sprzęt i materiały medyczne, a ponadto borykał się z niedoborem wykwalifikowanego personelu. W szpitalu nad 50 pacjentami czuwała tylko jedna pielęgniarka – Zofia Klimczuk, siostra zakonna prawosławnego klasztoru żeńskiego w Radecznicy³². Pacjenci byli swobodnie odwiedzani przez cały dzień bez żadnej kontroli, a sąsiedzi swobodnie korzystali ze szpitalnej studni, traktując przyszpitalny ogród jak park publiczny. Taka sytuacja nie sprzyjała zachowaniu higieny i utrzymaniu kontroli sterylności zarówno szpitala, jak i jego otoczenia. W obliczu szerzącej się epidemii tyfusu plamistego dyrektor Klukowski wprowadził określone godzin wizyt, zamykając bramy szpitala, by ograniczyć kontakty ze światem zewnętrznym i dążyć do poprawy warunków sanitarnych³³.

W lipcu 1920 r., podczas wciąż dziesiątkującej Zamojszczyznę epidemii tyfusu, wraz z Naczelnym Nadzwyczajnym Komisarzatem ds. Walki z Epidemiami zorganizował odrębny szpital epidemiologiczny, by odseparować chorych i ograniczyć liczbę nowych zakażeń³⁴. Ponieważ trwała wojna polsko-bol-

31 Z. Klukowski, *Zamojszczyzna: 1918–1959*, s. 14; M. Nowak, *Ocalona od zapomnienia*, s. 2.

32 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Dr Zygmunt Klukowski „Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939”, Szczepreszyn 1943, sygn. 812, s. 14; Z. Klukowski, *Zamojszczyzna 1918–1959*, s. 13.

33 Tyfus plamisty, nazywany durem, często występował pod postacią tzw. duru osutkowego; był roznoszony przez wszy; schorzenie to towarzyszyło wojnom i przymusowym migracjom ludzi, którzy zostali stłoczeni w przygodnych skupiskach, gdzie brakowało higieny. Druga jego odmiana to dur brzuszny, w którym głównym źródłem infekcji były bakterie znajdujące się w skażonej wodzie, np. wskutek przeciekania zawartości dołu kloaczego do pobliskiej studni; R. Bednarz-Grzybek, *Wychowanie zdrowotne w polskojęzycznych czasopiśmie uzdrowiskowych (1844–1914)*, Lublin 2018, s. 533; Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Dr Zygmunt Klukowski „Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939”, Szczepreszyn 1943, sygn. 812, s. 14; F. Plattner, *Otwarcie Łaźni sejmikowej w Szczepreszynie*, „Ziemia Zamojska”, 1925, nr 5, s. 2.

34 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Z. Klukowski, *Wspomnienia dotyczące służby zdrowia i opieki lekarskiej w czasie kampanii wrześniowej 1939 roku i późniejszych walk partyzanckich na Zamojszczyźnie*, sygn. 858, k. 14.

szewicka, Klukowski w stopniu kapitana został mianowany komendantem Szpitala Epidemiologicznego w Szczepieszynie³⁵. Pracował tam wraz z żoną, gdyż oboje przeszli już tyfus i jako uodpornieni na tę chorobę, mogli służyć pomocą lokalnej społeczności, starając się nie tylko leczyć, ale także działać prewencyjnie, szerząc wiedzę o zasadach postępowania z chorymi, potrzebie ich izolacji. Klukowski w znacznej mierze przyczynił się do powstrzymania tej epidemii, a dodatkowo, by zapobiegać kolejnym tego typu tragicznym wydarzeniom, zapoczątkował starania o budowę w Szczepieszynie łaźni publicznej. Jego inicjatywa zakończyła się sukcesem, podobnie jak starania o organizację ustępów publicznych, apel o czystość studni publicznych i chodników, co znacznie przyczyniło się do walki z brudem i podniosło poziom zdrowotności w mieście³⁶. Plac pod łaźnią ofiarowała rada miasta, dzięki czemu ten okazały budynek został wzniesiony na placu niedaleko gmachu seminarium. W jednej części przestronnego budynku znajdowały się mieszkanie dla dozorczy oraz duży pokój z trzema wannami i rozbieralnia, w drugiej zaś natryski, rozbieralnia i mała pralnia. Większą część kosztów budowy poniósł Sejmik Zamojski, który dostrzegł wagę inwestycji w ochronę zdrowia publicznego, uznając, że „na zdrowie ludności, na szerzenie higieny, dla ratowania życia nie wolno skąpić grosza”³⁷.

Przez pierwsze lata swojej pracy Klukowski był niemal jedynym lekarzem, z którego porad mogli korzystać liczni chorzy, zwłaszcza biedni, których nie było stać na leczenie w Zamościu albo w Lublinie. Jako doświadczony ginekolog służył pomocą kobietom ciężarnym i matkom mającym problemy z podjęciem decyzji o urodzeniu dziecka³⁸. Z czasem wsparciem dla Klukowskiego w pracy w szpitalu stała się dr Felicja Warchałowska, która, choć była pediatrą, udzielała porad także starszym pacjentom.

35 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 23.

36 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Dr Zygmunt Klukowski „Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939”, Szczepieszyn 1943, sygn. 812, s. 14; Z. Klukowski, *Zamojszczyzna 1918–1959*, s. 19.

37 F. Plattner, *Otwarcie Łaźni sejmikowej*, s. 1–2.

38 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Dr Zygmunt Klukowski „Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939”, sygn. 812; A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 29.

Edukacja zdrowotna i badania nad alkoholizmem wśród młodzieży

W ostatnim trzydziestoleciu XIX i na początku XX wieku powstawało wiele organizacji i instytucji zajmujących się higieną publiczną, jednak szczególną uwagę przywiązywano do popularyzacji wiedzy na temat szeroko rozumianego zdrowia oraz propagowania nowych wzorców w zakresie higieny indywidualnej i zbiorowej poprzez edukację młodzieży³⁹. Także Zygmunt Klukowski czynnie zaangażował się w działania edukacyjne, obejmując w 1921 roku posadę lekarza szkolnego i nauczyciela higieny w przeniesionym do Szczepieszyna z Zamościa Męskim Seminarium Nauczycielskim. Skupiało ono inteligentów oświatowych miasta⁴⁰. Choć lekarz nigdy przedtem nie zajmował się edukacją młodzieży, bardzo starannie i sumiennie podszedł do swoich nowych obowiązków, a pracę pedagogiczną – jak pisze we wspomnieniach – ogromnie lubił i do każdej lekcji przygotowywał się z przyjemnością. Doktor był związany z seminarium do końca jego funkcjonowania, czyli do 1934 r., a swoje doświadczenia z trzynastoletniego okresu pracy w seminarium wykorzystywał w licznych pogadankach na temat higieny, które prowadził w różnego typu placówkach oświatowych, na spotkaniach młodzieżowych oraz otwartych spotkaniach dla szerokiej publiczności, szczególnie wiejskiej. Żywo interesował się szkołą i pracą z młodzieżą⁴¹, wielką wagę przykładął do rozwoju higieny szkolnej oraz prowadzenia akcji edukacyjnych wśród młodzieży. Zawzięcie walczył z brudem, z zaważeniem, zachęcał uczniów do częstej zmiany bielizny, dbałości o higienę, zwalczał także plagę chorób wenerycznych wśród młodzieży. Upominał się o racjonalną dietę dla uczniów, promował wśród nich sport i piesze wycieczki⁴².

39 *Kronika*, „Teka Zamojska”, 1958, nr 1, s. 63–64; *Wycieczka do Józefowa*, „Ziemia Zamojska”, 1925, nr 19–20, s. 2; *Ze Szczepieszyna. Z powiatu*, „Ziemia Zamojska”, 1925, nr 1–2, s. 14; Z. Strzelecki, *Wycieczka do Szczepieszyna i Klemensowa Młodzieży*, „Ziemia Zamojska”, 1924, nr 33–34, s. 6.

40 F. Plattner, *Otwarcie Łaźni sejmikowej*, s. 2; A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 8.

41 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 19.

42 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, 822, Drobne druki lekarskie, obowiązki lekarza powiatowego w świetle naszego ustawodawstwa sanitarne-go l. 1945–1946, sygn. 822, k. 117, s. 5–7; Izba Lekarska. Lekarz Powiatowy, 1944–1950, k. 52–143.

Obecność Klukowskiego w roli lekarza szkolnego miała kluczowe znaczenie dla monitorowania zdrowia młodych ludzi, a także dla promowania wśród nich zdrowych nawyków⁴³.

Zjawiskiem stanowiącym według Klukowskiego poważne zagrożenie dla zdrowia dorastającej młodzieży, a jednocześnie przedstawianym jako patologiczne w wymiarze moralnym, było nadużywanie alkoholu. Wprawdzie za wychowanie w trzeźwości dzieci i młodzieży odpowiadała głównie rodzina, za istotną uważał również rolę szkoły jako instytucji, która powinna angażować się w propagowanie właściwych wzorców istotnych z punktu widzenia zdrowia społecznego⁴⁴. Spożywanie alkoholu i innych używek zaczęto traktować nie tylko jako problem etyczny, moralny, ale przede wszystkim zdrowotny, zagrażający zarówno jednostce, jak i populacji.

Drzemiąca w lekarzu dusza naukowca przejawiała się w inicjatywach wykraczających poza obowiązki *stricte* nauczycielskie. Do takich działań należało np. przeprowadzenie badania ankietowego na temat spożywania alkoholu i palenia tytoniu wśród uczniów. Zatrważające okazały się wyniki tych ankiet, które wskazywały, że to sami rodzice często podawali alkohol swoim dzieciom „dla apetytu”, „na dobry sen”. Klukowski starał się walczyć z tym procederem poprzez szereg działań edukacyjnych wśród uczniów, chcąc im uświadomić ogromną szkodliwość używek dla zdrowia ludzi w tak młodym wieku. Ciekawy, choć dość kontrowersyjny, był pomysł Klukowskiego na zniechęcenie uczniów do palenia tytoniu⁴⁵. Skoro zakazy nie działały, a jedynie czyniły papierosy interesującym „owocem zakazanym”, proponował wyznaczenie miejsc w szkołach, gdzie palenie byłoby dozwolone, a więc mniej atrakcyjne dla młodzieży⁴⁶. Klukowski swoje uwagi dotyczące zdrowego stylu życia adresował nie tylko do dzieci i młodzieży, ale także do ogółu społeczeństwa⁴⁷.

43 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Dr Zygmunt Klukowski „Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939”, Szczepreszyn 1943, sygn. 812, s. 14.

44 Szerzej: Z. Klukowski, *Higiena, wychowanie fizyczne i lekarz w dawnej szkole wojewódzkiej w Szczepreszynie (1811–1952)*, Lublin 1933.

45 Szerzej: Z. Klukowski, *Palenie tytoniu w szkołach średnich*, „Dziennik Urzędowy Kur[atrum] Okr[ęgu] Szk[olnego] Lub[elskiego]”, 1933, nr 1, s. 33–35.

46 Tamże.

47 H. Świątkowski, *Kilka słów o walce z alkoholizmem*, „Ziemia Zamojska”, 1925, nr 1–2, s. 5–6.

Wychodził z założenia, że np. robotnik źle wynagradzany lub słabo odżywiony często przez pijaństwo pogrąża się w stan zupełnej demoralizacji, tym samym pracuje źle i bezproduktywnie. Staje się wówczas narzędziem wyzysku ze strony silniejszych, bo nie zna swoich praw i obowiązków. Nie wytrzymuje konkurencji z robotnikiem zagranicznym, trzeźwym i dobrze zorganizowanym. Z kolei włościanin, jak twierdził Klukowski, z powodu ciężarów podatkowych i zubożenia wsi z powodu pijaństwa ulega przesądom, przepija ostatnie pieniądze, pozostawiając swoje dzieci np. bez obuwia i książek szkolnych⁴⁸. W Polsce przedrozbiorowej nie było żadnych ustaw zwalczających lub ograniczających pijaństwo. Dopiero Sejm Konstytucyjny 23 kwietnia 1920 r. uchwalił Ustawę o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych⁴⁹.

Pełniąc przez 13 lat funkcję lekarza szkolnego, Klukowski dążył do poprawy zdrowotnych warunków życia i edukacji uczniów. Stawiał przede wszystkim na działania profilaktyczne. Wielu jego wychowanków pochodziło z biednych rodzin chłopskich, toteż do szkoły trafiali w złym stanie zdrowotnym, często z niedożywieniem lub innymi dolegliwościami. Klukowski monitorował na bieżąco stan zdrowia uczniów, dbając zarówno o ich stan fizyczny, jak i psychiczny, edukując na temat zasad zdrowego stylu życia i higieny. Po likwidacji przez Ministerstwo Oświaty etatu lekarza szkolnego doktor Klukowski nie porzucił swoich wychowanków – zrezygnował z pensji i pracował dalej jako lekarz kontraktowy. W czerwcu 1934 r. jego dokonania docenił kurator Stanisław Lewicki, który w piśmie do Klukowskiego napisał: [...] „pragnę zapewnić Pana, że Jego długoletnia działalność na polu szkolnictwa była przez władze szkolne w pełni doceniana jako praca wybitnie ideowa, ożywiona szczerą troską o fizyczne i moralne zdrowie młodzieży”⁵⁰.

Walka z przesądami

Zygmunt Klukowski aspirował do roli obiektywnego analityka lokalnego życia społecznego, a jego działania oświatowe, opiekuńcze i medyczno-higieniczne miały kształtować nową, prohigieniczną mentalność i podnosić poziom kul-

48 Tamże.

49 Tamże, s. 6; M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski*, s. 24–25.

50 M. Kościński, *Dr Zygmunt Klukowski*, s. 24–25.

tury zdrowotnej. Największą przeszkodą w realizacji tego zadania była ignorancja szerokich mas społecznych, tradycyjnie szukających pomocy u różnego rodzaju znachorów, felczerów lub bab zamawiających chorobę, leczących wszelkie dolegliwości stawianiem baniek lub puszczaniem krwi. Klukowski pisał: „Nieograniczona była pomysłowość w wynajdywaniu rozmaitych sposobów leczenia i sporządzaniu domowych środków leczniczych. Mocz ludzki i kał zwierzęcy zajmowały tu poczesne miejsce”⁵¹. Klukowski walczył z przesądami i domowymi sposobami leczenia, które częstokroć powodowały więcej cierpień i większe spustoszenie w organizmie pacjenta niż sama choroba. Wspomnienia doktora pełne są opowieści o tego typu praktykach, najczęściej kończących się tragicznie, jak działania babki Majewskiej w Tworyczowie, która „pomagając” w usunięciu ciąży, przyczyniła się do śmierci na zapalenie otrzewnej trzech młodych kobiet. Klukowski zawiadomił prokuraturę w tej sprawie, by zapobiec dalszym zgonom ofiar ludowej felczerki⁵².

Zwalczani przez Klukowskiego cyrulicy najczęściej bez względu na chorobę wszystkim stawiali bańki lub puszczali krew. Kiedy ich pacjenci trafiali do lekarza, często było za późno na pomoc. Doktor, chcąc ten zwyczaj wykorzenić, zawiadamiał o znanych sobie przypadkach lekarza powiatowego, jednak bez rezultatów.

Brak było po prostu lekarzy, którzy mogliby udzielać fachowych porad. Klukowski starał się pomagać najuboższym poprzez umożliwienie dostępu do lekarza. Sam udzielał porad za darmo, często wyjeżdżał do chorych, którzy sami nie mogli dotrzeć do miasta. Jak opisuje we „Wspomnieniach”, wielokrotnie przeprowadzał zabiegi i przyjmował porody w lichych wiejskich chatkach przy blasku lampy naftowej, korzystając z pomocy sąsiadki zamiast pielęgniarki. Niekiedy nawet felczerzy – jak opisuje Klukowski na przykładzie szczebrzeszyńskim – uznawali rację doktora i prowadzili swoją działalność w zgodzie z jego zaleceniami, przyjmując łżejsze przypadki i zwiększając dostępność opieki medycznej dla mieszkańców miasta. Zdarzało się jednak także, iż w ośrodkach, gdzie nie było lekarza, pojawiali się szarlatani, którzy posługiwali się sfałszowanymi lub skradzionymi dyplomami lekarskimi. Wykorzystując niski poziom wiedzy medycznej na prowincji, próbowali się dorobić kosztem cho-

51 Z. Klukowski, *Zamojszczyzna: 1918–1959*, Warszawa 2023, s. 63.

52 Tamże, s. 65.

rych. Czerpiąc zyski z ciemnoty i zabobonu mieszkańców, starali się podważać autorytet Klukowskiego, prowadząc kampanię plotek i pomówień, np. dużą liczbę książek zgromadzonych przez lekarza przedstawiając jako dowód na to, że niewiele umie i dopiero uczy się medycyny na żywych organizmach swoich pacjentów.

Klukowski szczególnie wielu porad udzielał rzeszom kobiet, jako ginekolog i położnik przez mieszkańców Szczecbrzeszyna był wręcz określany „babskim doktorem”⁵³. W swoich wspomnieniach opisuje zwłaszcza wyjazdy do nieprawidłowych porodów, gdy w małej, zastawionej gratami chałupie bez podłogi zastawał wijącą się z bólu rodzącą, której groziło np. pęknięcie macicy. Jeszcze trudniejszym problemem były zabiegi przerywania ciąży, których początkowo nie chciał przeprowadzać. Pisał: „Wyjątek stanowiły istotnie ciężkie schorzenia kobiety. Powoli jednak mój stosunek do tej sprawy uległ radykalnej zmianie”⁵⁴. Klukowski przekonał się, że jeżeli kobieta chciała przerwać ciążę, to gdy lekarze odmówili przeprowadzenia zabiegu, udawała się do różnych „babek” i akuserek, które robiąc to niewłaściwie, sprowadzały na nią bardzo ciężkie cierpienia, a nierzadko i śmierć. Takie właśnie przypadki, gdy przywożono mu w beznadziejnym stanie kobiety, którym przed kilkoma dniami odmówił przerwania ciąży i zmuszone były udać się do „babek”, robiły na lekarzu wstrząsające wrażenie. Podobnie jak przypadki ciężkich zatruc, np. chininą, zażywaną, by wywołać poronienie⁵⁵. Stopniowo lekarz zmieniał więc swoją postawę w tej sprawie, często pomagając kobietom bezpłatnie, byle tylko uchronić je przed trafieniem w ręce rzekomej „zielarki”. Jego pacjentki pochodziły ze wszystkich sfer, zgłaszały się do niego kobiety wiejskie, mieszcanki, Żydówki, żony i córki urzędników, lekarzy, inżynierów, adwokatów. Oczywiście z działalności Klukowskiego nie byli zadowoleni felcerzy, baby, cyrulicy leczący miejscową ludność poprzez zabobony i przesady. Te grupy prowadziły nieustającą kampanię plotek i oszczerstw przeciw lekarzom.

53 Biblioteka Uniwersytecka KUL: Dział Zbiorów Specjalnych, Dr Zygmunt Klukowski „Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939”, Szczecbrzeszyn 194, sygn. 812, s. 52; A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczecbrzeszyna*, s. 29.

54 Tamże.

55 Z. Klukowski, *Zamojszczyzna: 1918–1959*, s. 64–66.

Lekarz powiatowy w Szczepieszynie

Stanowisko lekarza powiatowego było reprezentatywne dla wszystkich krajów Europy, był on kierownikiem służby zdrowia w powiecie⁵⁶. Podlegał bezpośrednio staroście powiatowemu, natomiast pod względem merytorycznym – kierownikowi służby zdrowia. Do głównych obowiązków lekarza powiatowego należało nadzorowanie lecznictwa oraz spraw związanych z wykonywaniem zawodu lekarskiego i jego pomocniczych form.. W zakresie organizacji opieki zdrowotnej zobowiązany był do prowadzenia poradni przedmażeńskich w Ośrodku Zdrowia, mających na celu przeciwdziałanie chorobom o podłożu dziedzicznym, a także do sprawowania opieki nad kobietami ciężarnymi oraz dziećmi w poradniach przedszkolnych. Ponadto lekarz powiatowy koordynował działalność przedszkoli, kolonii i półkolonii. W poradniach szkolnych lekarz powiatowy sprawował nadzór nad wychowaniem higienicznym młodzieży, natomiast poprzez poradnie sportowe monitorował rozwój fizyczny. W ramach komisji poborowych lekarz powiatowy stykał się z całym kompleksem zagadnień higienicznych i wywierał dodatni wpływ na stan zdrowia młodzieży. Do jego zadań należało szerzenie higieny społecznej przez zwalczanie alkoholizmu, szczepienia ochronne, propagowanie higienicznej opieki nad młodzieżą, upowszechnianie leczenia uzębienia i chorób jamy ustnej⁵⁷.

Z przedstawionego zakresu obowiązków lekarza powiatowego wynika, że była to funkcja, w której doktor Zygmunt Klukowski mógł się świetnie odnaleźć. Gdy objął to stanowisko, poświęcił się walce z ciemnotą, ignorancją i zabobonem. Był odpowiedzialny za kierowanie szeroko rozumianymi kwestiami zdrowia, od wykrywania chorób zakaźnych, badania wody i produktów żywnościowych, organizacji Ośrodków Zdrowia po walkę z chorobami dziedzicznymi czy opiekę nad kobietami w ciąży i dziećmi szkolnymi. Także dzieci przebywające na letniskach i koloniach poddawał badaniom lekarskim, by wcześniej zdiagnozować ewentualne choroby i im zapobiegać, dbał o higienę pomieszczeń uzdrowiskowych, dezyn-

56 Szerzej: Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Drobne druki lekarskie, obowiązki lekarza powiatowego w świetle naszego ustawodawstwa sanitarnego l. 1945–1946, sygn. 822, k. 117, s. 5–7; Izba Lekarska. Lekarz Powiatowy, 1944–1950, k. 52–143.

57 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Drobne druki lekarskie, obowiązki lekarza powiatowego w świetle naszego ustawodawstwa sanitarnego l. 1945–1946, sygn. 822, k. 134, s. 5–7.

fekcję łóżek i sienników, przestrzeganie czystości osobistej wśród pracowników służby zdrowia.

Klukowski w pełni zaangażował się w działalność popularyzującą zdrowy styl życia i propagowanie zasad higieny. Z myślą o leczeniu chorych, ale także w celu profilaktyki i zapobiegania chorobom zakaźnym zorganizował Klukowski Ośrodek Zdrowia. Starał się skutecznie zabezpieczyć dla niego specjalistyczną kadrę lekarską. Ośrodek ten cieszył się szacunkiem zarówno pacjentów, jak i władz. Dzięki jego działaniom udało się zwalczyć epidemię tyfusu i ogniska gruźlicy na Zamojszczyźnie⁵⁸.

Zakończenie

Zygmunt Klukowski był lekarzem z powołania, do chorych odnosił się z wielką życzliwością, stawiając medycynę na pierwszym miejscu swoich licznych zainteresowań i aktywności. Mimo ambicji naukowych i licznych propozycji kariery naukowej z Wilna, Warszawy czy Zamościa pozostał wierny swojemu powołaniu szerzenia oświaty zdrowotnej i higieny tam, gdzie było to najbardziej potrzebne, czyli na prowincji. Obserwując życie codzienne Rostocza, zdawał sobie sprawę ze zbyt małej liczby lekarzy oraz świątłych ludzi propagujących edukację zdrowotną, podejmujących działania profilaktyczne oraz angażujących się w organizację opieki zdrowotnej. Tym bardziej zaangażowanie i praca doktora Klukowskiego stawały się istotnym elementem dla promocji zdrowia i wychowania zdrowotnego w regionie. Prezentował cenne wskazówki nakazujące szczególną ostrożność w kontaktach z chorymi na choroby zakaźne, zwalczał przesady i aktywnie reagował na problemy zdrowotne społeczeństwa.

Całokształt dokonań doktora Klukowskiego jest bardzo szeroki. Lekarz z wykształcenia i powołania, społecznik w sposób nowoczesny patrzący na problemy opieki medycznej. Bibliofil, zbierający książki i opisujący ich piękno. Był patriotą, wdział mundur żołnierza polskiego podczas wojny obronnej w 1939 r., by później aktywnie włączyć się w działalność konspiracyjną ZWZ-AK. Każde z jego działań zawodowych znajduje swoje odzwierciedlenie w zachowanym archiwum, które sam gromadził i porządkował⁵⁹.

58 A. Przysada, *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna*, s. 28.

59 A. Adamczuk, *Spuścizna archiwalna...*, s. 32.

Klukowski podejmował edukację zdrowotną poprzez popularyzację wiedzy na temat szeroko rozumianego zdrowia oraz propagowania nowych wzorców w zakresie higieny indywidualnej i zbiorowej. Podejmowane na przełomie XIX i XX wieku działania oświatowe, opiekuńcze i medyczno-higieniczne miały kształtować nową, prohigieniczną mentalność i podnosić poziom zarówno zdrowotny, jak i etyczno-moralny społeczeństwa.

Streszczenie: Celem artykułu jest omówienie poglądów dra Zygmunta Klukowskiego, lekarza szkolnego i nauczyciela higieny w przeniesionym do Szczecznego z Zamościa Męskim Seminarium Nauczycielskim, w zakresie wychowania zdrowotnego i innych działań edukacyjnych podejmowanych w celu rozwoju higieny szkolnej oraz prowadzenia akcji edukacyjnych wśród młodzieży. Klukowski podkreślał znaczenie dla zdrowia sportu i pieszych wycieczek oraz propagował nowoczesne wzorce w zakresie higieny indywidualnej i zbiorowej poprzez edukację młodzieży, angażował się w działania mające na celu poprawę higienicznych warunków życia i racjonalnej diety uczniów. Podejmował walkę z nałogami szerzącymi się wśród młodzieży, zwalczał przesady i aktywnie reagował na problemy zdrowotne społeczeństwa. W artykule wskazano podejmowane przez Klukowskiego działania profilaktyczne, jego zaangażowanie w organizację opieki zdrowotnej. Praca opiera się na źródłach archiwalnych oraz literaturze przedmiotu m.in. książce *Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939* Zygmunta Klukowskiego.

Słowa kluczowe: Zygmunt Klukowski (1885-1959), wychowanie zdrowotne, higiena.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Materiały i papiery osobiste dr. Zygmunta Klukowskiego z lat 1914–1959, sygn. 808.
- Biblioteka Uniwersytecka KUL: Dział Zbiorów Specjalnych, Z. Klukowski, *Wspomnienia z Zamojszczyzny 1918–1939*, sygn. 812.
- Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, drobne druki lekarskie, obowiązki lekarza powiatowego w świetle naszego ustawodawstwa sanitarnego l. 1945–1946, sygn. 822.
- Biblioteka Uniwersytecka KUL, Dział Zbiorów Specjalnych, Z. Klukowski, *Wspomnienia dotyczące służby zdrowia i opieki lekarskiej w czasie kampanii wrześniowej 1939 roku i późniejszych walk partyzanckich na Zamojszczyźnie*, sygn. 858.

Opracowania

- Adamczuk A., *Spuścizna archiwalna doktora Zygmunta Klukowskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, „Bibliotekarz Zamojski”, 53 (2021) s. 31–36.
- Bednarz-Grzybek R., *Wychowanie zdrowotne w polskojęzycznych czasopismach uzdrowiskowych (1844–1914)*, Lublin 2018.
- Bołdyrew A., *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa 2008.
- Bołdyrew A., *Problematyka zdrowia i higieny młodzieży szkolnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. na łamach czasopism medycznych*, w: *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010, s. 235–251.
- Czubara K., *Lekarz i bibliofil: wspomnienie o doktorze Zygmuncie Klukowskim*, „Tygodnik Zamojski”, 2002, nr 18, s. 12.
- Demel M., *Pedagogika zdrowia*, Warszawa 1980, s. 69.
- Fleming D., *Warszawianka w kąpeli. Problemy higieny w warszawskiej prasie kobiecej z lat 1860–1918*, Warszawa 2008.
- Górny D., *Dariusz Górny pamięci dra Zygmunta Klukowskiego*, „Gazeta Zamojska”, 2014, nr 1, s. 15.
- Górny D., *Dr Zygmunt Klukowski. Warunki higieniczne i medycyna zapobiegawcza na wsi w Zamojszczyźnie w I połowie XIX stulecia*, „Archiwariusz Zamojski”, 20 (2022), s. 185–196, DOI: 10.56583/az.2109.
- Górny D., *Relacje dra Zygmunta Klukowskiego, i prof. dra hab. Adama Wrzoska w dziedzinie historii medycyny*, „Acta Medicorum Polonorum”, 12 (2022) z. 2, s. 199–211, DOI: 0.20883/amp.2022/13—.
- Kawałko D.R., *Zbiory dr Zygmunta Klukowskiego w Bibliotece KUL*, „Archiwariusz Zamojski”, 6 (2007) s. 133–136.
- Kawałko D.R., *Zygmunt Klukowski 1885–1959*, Szczecbrzeszyn 2009.
- Klukowski Z., *Dziennik lat okupacji Zamojszczyzny 1939–1944*, Lublin 1958, 1959.
- Klukowski Z., *Dziennik 1944–1955*, Lublin 1990.
- Klukowski Z., *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny 1939–1945*, Zamość 2020.
- Klukowski Z., *Higiena, wychowanie fizyczne i lekarz w dawnej szkole wojewódzkiej w Szczecbrzeszynie (1811–1952)*, Lublin 1933.
- Klukowski Z., *Palenie tytoniu w szkołach średnich*, „Dziennik Urzędowy Kur[atorium] Okr[ęgu] Szk[olnego] Lub[elskiego]”, 1933, nr 1, s. 33–35.
- Klukowski Z., *Zamojszczyzna 1918–1943, II. 1944–1953*, Warszawa 2007.
- Klukowski Z., *Zamojszczyzna: 1918–1959*, Warszawa 2023.
- Kościński M., *Dr Zygmunt Klukowski – lekarz i regionalista*, „Ziemia Lubelska”, 2005, nr 2, s. 24–25.
- Kronika, „Teka Zamojska”, 1958, nr 1, s. 63–64.
- Mańkowska H., *Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1918–1970: Sekcja Rękopisów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 23 (1971), s. 144.

- Mańkowski Z., *Klukowski Zygmunt*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 30–31.
- Mańkowski Z., *Zygmunt Klukowski – lekarz, społecznik, regionalista*, w: *Sylwetki twórców Muzeum Zamojskiego*, red. P. Kondraciuk, A. Urbański, Zamość 2001, s. 12–20.
- Minkiewicz K., *Propaganda higieny w szkole*, „*Wychowanie Fizyczne*”, 1929, nr 12, s. 349–355.
- Nawrot-Borowska M., Małek A., *Wychowanie zdrowotne i higiena dzieci i młodzieży w świetle poradników dla rodziców z lat 1850–1970 – zarys problematyki*, „*Przegląd Pedagogiczny*”, 2015, nr 2, s. 85–124.
- Nowak M., *Ocalona od zapomnienia: 100-letnia historia szpitala w Szczepieszynie*, „*Kurier Lubelski*”, 10 (1966), nr 59, s. 2.
- Plattner F., *Otwarcie łaźni Sejmikowej, w Szczepieszynie*, „*Ziemia Zamojska*”, 1925, nr 5, s. 1–2.
- Przysada A., *Zygmunt Klukowski lekarz ze Szczepieszyna 1885–1959*, Szczepieszyn 2000.
- Strzelecki Z., *Wycieczka do Szczepieszyna i Klemensowa Młodzieży*, „*Ziemia Zamojska*”, 1924, nr 33–34, s. 6.
- Sygit M., *Wychowanie zdrowotne: zapobieganie, ochrona*, Szczecin 1991.
- Szumowski W., *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, Warszawa 1994.
- Świątkowski H., *Kilka słów o walce z alkoholizmem*, „*Ziemia Zamojska*”, 1925, nr 1–2, s. 5–6.
- Wycieczka do Józefowa*, „*Ziemia Zamojska*”, 1925, nr 19–20, s. 2.
- Ze Szczepieszyna. Z powiatu*, „*Ziemia Zamojska*”, 1925, nr 1–2, s. 14.